

МЕЖІ ПРИМУСУ ЗАСУДЖЕНИХ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ УСТАНОВАХ УКРАЇНИ

Право людини на життя, свободу й особисту недоторканість є одним з фундаментальних прав, передбачених у ст. 3 Загальної декларації прав людини [7, с. 9]. Воно означає право на захищеність від будь-якого посягання з боку будь-кого й охоплює право на тілесну, статеву й психологічну недоторканість. У свою чергу, останнє слід розуміти як захищеність особи від різноманітних видів впливу на її підсвідомість без її волі на те. Разом із тим будь-яке право за певних умов може бути обмежено, тобто його обсяг може бути звужено.

Відповідно до ч. 2 ст. 29 Декларації при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав та свобод інших і забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві [7, с. 15]. У цій нормі в загальному

вигляді викладено підставу й мету обмеження прав людини.

Найбільш суттєві обмеження, які може зазнавати людина, містяться у собі покарання. Згідно з ч. 1 ст. 50 Кримінального кодексу України (далі – КК) це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Однак виникає питання меж примусу для засуджених. За ч. 2 ст. 65 КК України особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення й попередження нових злочинів. Із цього можна зробити певні висновки, що, призначаючи покарання, суду належить зробити певний кримінологічний прогноз стосовно достатності виду й розміру покарання для досягнення мети виправлення засудженого. На сьогодні найбільш поширеним є застосування покарання у виді позбавлення волі на певний

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

строк, що полягає в ізоляції засудженого й поміщенні його в кримінально-виконавчу установу.

Згідно з чинним законодавством на засудженого до позбавлення волі впливають: режимні заходи, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, діяльність громадських організацій. При цьому і праця, й участь у багатьох виховних заходах для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, є обов'язковими. Крім того, для тих із них, які не мають робітничої професії, за якою вони можуть бути працевлаштовані в колонії, обов'язковою також є підготовка на курсах професійного навчання робітників на виробництві. За невиконання зазначених обов'язків адміністрація органів та установ виконання покарань може накласти на засудженого стягнення.

У ч. 1 ст. 124 Кримінально-виконавчого кодексу України говориться, що в колоніях провадиться моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне й санітарно-гігієнічне виховання засуджених, а також інші його види, що сприяють становленню останніх на життєву позицію, що відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності. Проте виникають запитання: чи правомірно примусово здійснювати заходи виховного характеру в

установах виконання покарань, примусово залучати засуджених до праці й навчання і наскільки ефективним є такий вплив?

Принцип правового примусу намагалися сформулювати у своїх роботах І. Кант, Г.В.Ф. Гегель та інші філософи. Так, на думку І. Канта, за загальним законом усе несправедливе перешкоджає волі. Примус також стоїть на заваді їй або чинить опір волі. Якщо певний прояв останньої сам виявляється перешкодою до неї (тобто є несправедливим), примус, спрямований проти такого застосування, буває виправданим. Значить, за законом протиріччя з правом пов'язана також можливість використовувати цей захід до того, хто завдає шкоди праву [5, с. 140,141].

Отже, примус стосовно людини виправданий тільки в тому випадку, якщо він збільшує волю інших людей і тим самим сприяє розвитку суспільства, що й знайшло своє закріплення в Загальній декларації прав людини. Так, цей захід у виді ізоляції небезпечних злочинців є доцільним унаслідок того, що їх злочинна діяльність обмежувала волю інших осіб або перешкоджала їй. Але чи є правомірним примусове виховування?

Г.В.Ф. Гегель у роботі «Філософія права» зазначає, що людину, як живу істоту, можна примусити, підкорити владі інших

його фізичну і взагалі зовнішню сторону. Але вільна воля в собі і для себе не може бути примушена, хіба тільки вона сама не відступить із зовнішнього, в якому її тримають або з уявлення про нього. Примусити до чого-небудь можна тільки того, хто хоче, щоб з ним це зробили. Реальне уявлення про те, що примушення руйнує себе у своєму понятті, полягає в тому, що примус знімається тільки примусом. Ось чому він не тільки зумовлений правом, а й необхідний, саме як другий примус, який є зняттям першого. Правда, примус педагога або той, що спрямований проти дикості й брутальності, виявляє себе як перший, а не наступне за попереднім [3, с. 141,142].

Згідно з поглядами цього філософа примус, спрямований на відновлення порушеного права, є правомірним; разом із тим не можна вважати правомірними примусові дії педагогічного характеру. Як свідчить історія застосування систем виконання покарань, пов'язаних з використанням примусової праці й ідеологічного або релігійного виховання (навчання) засуджених (приміром, оборонська система в США, англійська прогресивна система, система виправно-трудова таборів у СРСР), виправити засудженого без урахування його власних інтересів неможливо.

Беручи до уваги зазначене, варто погодитися з І. Андересом у тому, що в результаті спроб застосувати ідею примусового перевиховання на практиці можуть запанувати свавілля й несправедливість [1, с. 180,181].

У зв'язку з цим в останні роки порушена проблема стала предметом широкого обговорення серед фахівців у галузі кримінально-виконавчого права (як-от: В.Ф. Іванов, А.В. Малько, М.С. Рибак, А.Х. Степанюк, Г.Ф. Хохряков [Див.: 4; 6; 9] та ін.). Учені справедливо визнають, що головними передумовами успішного виправлення є насамперед готовність і добра воля й бажання самих засуджених, налагодження зв'язків між установами виконання покарань і вільним суспільством. Цілі виправного впливу на засуджених полягають у тому, щоб зберегти їх здоров'я й гідність, сприяти формуванню в них почуття відповідальності й виробленню навичок, що допоможуть їм реінтегруватись у суспільство, виконувати вимоги законності й задовольняти свої життєві потреби власними силами після звільнення [6, с. 29].

На нашу думку, закріплення в законі можливості примусового залучення засуджених до праці, навчання або примусових заходів виховного характеру та відповідальності за ухилення від таких заходів негативно впливає як на

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

самих засуджених, так і на суспільні відносини в цілому. Це положення підтверджується негативним ставленням більшості засуджених до обов'язкової праці й виховної роботи в місцях позбавлення волі. Це можна пояснити, використовуючи наукові напрацювання й досягнення психології. Суб'єктивний зміст будь-якої діяльності, інтенсивність протікання її, ставлення до неї самої людини багато в чому залежать від мотивів цієї діяльності. Те саме завдання різні люди можуть виконувати з різних спонукань: або тому, що усвідомлюють важливість його, або ж тому, що робити це їх змушують обставини чи інші особи. У першому випадку вони відчують моральне задоволення, захоплення своєю роботою, у другому – негативні переживання (почуття нудьги, повільного збігу часу, нетерпіння, байдужості), передчасне стомлення тощо.

В'язання панцирних сіток, збивання дерев'яних ящиків, клеєння картонних коробок тощо і на сьогоднішній день досить поширені види діяльності в колоніях. Та й робота на штампах, пресах, збирання прасок та подібних механізмів – одноманітна, щоденна й у той же час розтягнута на роки робота, без перспективи поміняти це заняття. Вона викликає протест, акумулює агресію. Засуджені часто спе-

ціально ламають машини, підсипають у них сіль, де вона, окисляючись, призводить до аварій [9, с. 50,51].

Мотиви виконують двояку роль для людини: по-перше, спонукають і спрямовують її діяльність; по-друге надають останній особистісний зміст, роблять її значимою й привабливою для самого індивіда, близькою його потребам та інтересам, життєвим цілям і прагненням. Перша функція мотивів полягає в тому, що вони окреслюють зону цілей людини, тобто тих результатів, на досягнення яких буде спрямована її робота. Завдяки мотиву людина більше диференційовано сприймає, наприклад, виробничі умови й в остаточному підсумку виділяє для себе мету й умови її досягнення. Друга функція мотивів виявляється у ставленні особистості до самої діяльності. Так, при позитивному ставленні до праці чи навчання помітно зростає активність людини, вона легше переносить труднощі, прагне до їх подолання. Якщо зустрічається якась невідповідність між її підготовкою й вимогами даного виду діяльності, людина швидше усуває цю невідповідність й як результат – проявляє себе ширше, повніше.

За змістом умовно розрізняють мотиви соціальні й особисті. Соціальні – відображають головним чином потреби й інтереси

суспільства, особисті – переважно особисті потреби й інтереси індивіда. У сучасних умовах не доводиться розраховувати на формування соціальних мотивів праці навіть в осіб, чия праця ґрунтується на трудовому договорі, оскільки вона із засобів до існування не перетворилося на першу життєву потребу людини навіть в умовах «розвиненого» соціалізму.

Економічні інтереси виступають мотивом, що спонукує трудову діяльність людини, задовольняє її матеріальні і духовні потреби. Тому всі спроби виправлення й перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці за допомогою примусової праці приречені на провал, бо при такому підході їх інтереси беруться до уваги в останню чергу.

Особистість людини автономна стосовно дійсності в смислі реагування на останню, із чого витікає наступний висновок, які жорстокі не пред'являлися б їй вимоги, якими вони не були б за своїм змістом і формою, особистість все одно приймає їх і трансформує для себе самої відповідно до характеру й ступеня своєї суб'єктивності, що пояснюється рівнем розвитку свідомості і здатностей, сформованістю потреб, вихованістю характеру. І не хтось інший, а сама особистість ставить перед собою цілі, вибирає шляхи для їх

досягнення й отримує ті чи інші результати [2, с. 62].

Усі обмеження, які можуть застосовуватись до засуджених до покарання у виді позбавлення волі, з нашого погляду, мають обумовлюватись і підкорятись одній меті – необхідності ізоляції небезпечних злочинців. Дотримання цих обмежень є процесом реалізації кари. А в інших сферах життєдіяльності засуджений повинен бути автономним і не може зазнавати ніякого примусу (трудового, виховного, психологічного, навчального та ін.). Охорона й нагляд мають створювати зовнішні рамки, в межах яких він зобов'язаний регулювати свою поведінку, не порушуючи режиму.

Яким же чином зацікавити засудженого працювати або навчатись? Вихід тут вбачається в розширенні застосування до засуджених заходів стимулювання і звуженні дії заходів обмеження у сфері використання праці й навчання. Правові стимули й правові обмеження – це інформаційно-психологічні засоби, що становлять собою дві діалектичні сторони правового впливу. Якщо перша пов'язана зі створенням сприятливих юридичних умов для задоволення правомірних інтересів суб'єкта, орієнтована на його бажання, то друга створює перешкоди протизаконним прагненням особистості. Перша покликана спонукати до поведінки,

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

вигідної як для самої особистості, так і для суспільства, друга – стримувати від незаконного задоволення власних інтересів індивіда, не вигідних, а навіть, навпаки, шкідливих для інших громадян і суспільства в цілому [4, с. 100,101].

Така позиція цілком відповідає вимогам ст. 70 Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими, де зазначається, що в кожному закладі виконання покарання треба мати систему пільг і розробляти різноманітні методи поводження з різними категоріями ув'язнених, щоб заохотити їх до належної поведінки, розвивати в них почуття відповідальності, прищеплювати їм інтерес до перевищення й домагатися їх співпраці в цьому [7, с. 147].

На даний час у місцях позбавлення волі використовуються в основному заходи обмеження, хоча, як уже зазначалось, соціологи і психологи рекомендують ширше застосовувати стимулювання. Наприклад, за хорошу поведінку – додаткові блага, а тим, хто не прагне до кращого, – гарантований мінімум. Інакше кажучи, держава повинна забезпечити для засудженого прожитковий мінімум, розмір якого встановлюється в нормативних актах для кожного виду установ виконання покарання і для кожної категорії засуджених. Його розмір

ні за яких умов не може бути зменшеним. Додаткові блага працездатні засуджені мають здобувати на кошти, зароблені в місцях позбавлення волі. Крім того, в законодавстві треба передбачити можливість стимулювання засуджених, які виявили бажання навчатися в установах виконання покарань. Приміром, у Швеції неповнолітні засуджені, які успішно навчаються під час відбування покарання, отримують стипендії.

Як вбачається, необхідно також скасувати деякі штучні обмеження для засуджених до покарання у виді позбавлення волі щодо використання ними власних грошових коштів і розширити перелік продуктів харчування й предметів першої необхідності, які дозволяються їм купувати. Матеріальний статок крім усього іншого – це ще й спосіб підтримки авторитету в середовищі засуджених. Поважаючий себе засуджений має свої тютюнові вироби, додаткові продукти харчування, предмети першої потреби тощо. А зрівнялівка, яка в місцях позбавлення волі сьогодні має тотальний характер, гартує в засуджених небажання працювати, що згодом, після звільнення з місць позбавлення волі, призводить до паразитичного способу існування.

Матеріальний стимул у процесі праці має першочергове зна-

чення, але крім цього праця ще повинна задовольняти духовні потреби індивіда. Стимулювання, на відміну від обмеження, відіграє позитивну творчу роль, впливає на творчий потенціал особистості. Так, у колоніях завжди було багато талановитих майстрів. Здавна в цих установах процвітали різні ремесла: різьблення по дереву, художня обробка металів тощо, причому вироби засуджених завжди відрізнялись підвищеним попитом.

Однак ще й дотепер в Україні явно бракує хоча б якої-небудь правової бази, що дозволила б засудженим здійснювати таку діяльність й одержувати за це матеріальну винагороду. Разом із тим існує ж досвід Російської Федерації, де ще в 1992 р. розробили й прийняли інструкцію з організації індивідуальної трудової діяльності засуджених, що тримаються в місцях позбавлення волі. У Законі РФ «Об учреждениях и органах, исполняющих уголовные наказания в

виде лишения свободы» від 21 липня 1993 р. зазначається, що засуджені можуть займатися підприємництвом у формі індивідуальної трудової діяльності, а також шляхом створення товариства з обмеженою відповідальністю. Практика застосування цієї норми показує перспективність розвитку саме такої форми використання праці засуджених і довела, що за певних умов вона може бути досить ефективною [8, с. 173].

Спираючись на наведені міркування, в підсумку зробимо наголос на необхідності подальшого вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства в напрямку скасування значної кількості існуючих правообмежень в умовах та оплаті праці засуджених і пропонуємо замінити їх стимулюючими чинниками. Вважаємо, що в такому випадку можна буде констатувати, що праця засуджених позбавлена каральної мети, яка, по суті, властива їй сьогодні.

Список літератури: 1. *Андерес И.* Наказание и предупреждение преступлений. – М.: Прогресс, 1979. – 264 с. 2. *Бодалев А.А.* Психология о личности. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 188 с. 3. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524 с. 4. *Иванов В.Ф., Малько А.В., Рыбак М.С.* Правовое стимулирование осужденных к лишению свободы в современных условиях // Гос-во и право. – 1994. – № 7. – С. 100-107. 5. *Кант И.* Метафизика нравов // Соч.: В 6-ти т. – Т. 4. – Ч. 2. – М.: Мысль, 1965. – С. 107-438. 6. Кримінально-виконавчий кодекс України: Наук.-практ. коментар / За ред. *Степанюка А.Х.* – Х.: ТОВ «Одіс-сей», 2005. – 560 с. 7. Международная защита прав человека: Документы и комментарии. – Харьков: Синтекс, ЛТД, 1998. – 298 с. 8. *Михлин А.С., Пономарев П.Г., Селивестров В.И., Штаров И.В.* Уголовно-исполнительное право. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – 418 с. 9. *Хохряков Г.Ф.* Парадоксы тюрьмы. – М.: Юрид. лит., 1991. – 224 с.

Надійшла до редакції 04.02.2008 р.